

دجله و فرات؛ آب یا سلاح؟

نگاهی کوتاه به تنش‌های احتمالی بر سر آب در خاورمیانه

محمدتقی ستاری (استادیار منابع آب دانشگاه تبریز)

۲۲ مهر ۱۳۹۶

شماره مسلسل: ۱۱۰۰۳۹۵

شماره شاپا: ۵۳۸۵-۲۴۲۳

منطقه‌ای و ایجاد منازعات جدی بین کشورهای ذینفع ترکیه، عراق و سوریه را دارند؟ در این یادداشت کوتاه سعی می‌شود تا حدودی به این سؤالات جواب داده شود.

ترکیه به‌عنوان کشوری که رودخانه‌های پرآب دجله و فرات در آن جریان دارند تا به امروز و قبل از بهره‌برداری از مجموعه پروژه‌های گاپ (Güneydoğu Anadolu Projesi) عزم جدی برای مهار آب نداشته است. این کشور در گذشته توانسته بود با کشورهای پایین دست دجله و فرات یعنی عراق و سوریه تعامل داشته و بدون تنش در این خصوص با همسایگان خود مدارا کند. اما به نظر می‌رسد با توجه به عواملی چون افزایش نیاز به آب بیشتر برای تأمین مواد غذایی جمعیت هشتاد میلیون نفری ترکیه و حتی صدور محصولات کشاورزی تولیدشده به کشورهای منطقه، ادامه یافتن بهره‌وری پایین در مصرف آب و هدررفت آن و احتمال کاهش ۲۰ تا ۳۰ درصدی آب این رودخانه‌ها در ۳۰ الی ۴۰ سال آینده در اثر تغییر اقلیم شرایط در منطقه را تغییر خواهد داد. ترکیه قصد دارد با مهار آب‌های دو رودخانه دجله و فرات در قالب پروژه‌های بزرگ گاپ و سد ایلی سو برنامه بلندپروازانه توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در منطقه حساس جنوب‌شرق ترکیه را به اجرا بگذارد و این چیزی نیست که به مذاق کشورهای پایین دست خوش بیاید. منطقه جنوب شرقی آناتولی به لحاظ حضور تروریست‌های پ.ک.ک و داشتن مرز با عراق و سوریه که درگیر منازعات قومی و مذهبی هستند، برای ترکیه حیاتی است. ترکیه قصد دارد با اجرای پروژه‌های بزرگ توسعه کشاورزی، صنعتی و گردشگری شکاف‌های قومی را به حداقل ممکن برساند و به‌نوعی گروه‌های مخالف دولت را خلع سلاح نماید.

رودخانه فرات از دو سرشاخه مراد در دامنه کوه‌های دیادین آغری و سرشاخه قره سو در دولوداغ ارضروم سرچشمه می‌گیرد. این رودخانه که در خاک ترکیه متولد می‌شود در پایین دست قابلیت و پتانسیل انتقال ۲۸ الی ۳۰ میلیارد مترمکعب آب در سال را پیدا می‌کند. حدود ۸۸٫۷ درصد از آب رودخانه فرات از خاک ترکیه و تنها ۱۱٫۳ درصد آن از سوریه تأمین می‌شود. عراق هیچ تأثیر و نقشی در تأمین آب رودخانه فرات ندارد. این در حالی است که سوریه خواهان ۲۲ درصد و عراق هم خواهان ۴۳ درصد از آب این رودخانه هستند. بنا به ادعای منابع ترک، کشور ترکیه در سال آبی ۲۰۱۵-۲۰۱۴ به طور متوسط ۵۰۰ مترمکعب بر ثانیه معادل ۱۶ میلیارد مترمکعب آب به سمت کشورهای عراق و سوریه رهاسازی کرده است. با فرض اینکه مقدار آب جریان یافته در این رودخانه در داخل

از دیرباز در جوامع با اقلیم‌های خشک و نیمه خشک همچون ایران همواره رقابت برای دسترسی به منابع آب بیشتر، جهت تولید مواد غذایی بیشتر و افزایش رفاه یکی از عوامل اصلی مناقشه بوده است. امروزه نیز به خاطر افزایش جمعیت و نیاز روزافزون به منابع غذایی بیشتر رقابت بر سر آب و تسلط بر منابع آب بین کشورها افزایش پیدا کرده است. تغییر اقلیم به عنوان یکی از فاکتورهای تأثیرگذار این رقابت‌ها را تشدید کرده است. اگر در دهه‌های قبل گفته می‌شد که جنگ‌های آبی بر سر آب خواهد بود به شوقی بیشتر شباهت داشت ولی امروزه این موضوع در صورت عدم مدیریت منطقه‌ای و بدون وجود دیپلماسی فعال در حوزه آب می‌تواند به یک واقعیت تلخ تبدیل شود. امروزه بحث آب و ارتباط آن با امنیت ملی کشورها از ویتترین خارج شده و به یک بحث جدی در حوزه سیاستی و مدیریتی تبدیل شده است.

کار به جایی رسیده است که در کشوری چون ایران بحران آب که نمود بارز آن خشک شدن دریاچه‌ها و تالاب‌ها در اثر بی‌تدبیری در بهره‌برداری از منابع آب بوده است، به یک تهدیدکننده امنیت ملی تبدیل شده و تنش‌های حتی بین استانی را نیز تشدید کرده است. در چنین شرایطی اهمیت و نحوه بهره‌برداری از منابع آب و رودخانه‌های مشترک با سایر کشورها و اتخاذ سازوکارهای حقوقی و قانونی بیش‌ازپیش قابل طرح است. چراکه اهمال‌کاری و بی‌توجهی در این خصوص می‌تواند باعث ایجاد تنش‌های جدی با کشورهای همسایه در آینده‌ای نه‌چندان دور گردد.

خاورمیانه به‌عنوان یک منطقه پرتنش آیا آستان منازعات جدید در ارتباط با بحران آب خواهد بود؟ آیا رودخانه‌های بزرگ دجله و فرات پتانسیل تبدیل به چالش‌های

کمیسیون حقوقی سازمان ملل از سال ۱۹۷۰ در تلاش بود تا قانونی به‌منظور بهره‌برداری مشترک از منابع آب‌های مشترک فرامرزی تهیه کند. تصویب این قانون تا ۲۱ می ۱۹۹۷ طول کشید و نهایتاً با ۱۰۳ رأی موافق، ۲۷ رأی ممتنع و مخالفت ۳ کشور (چین، بوروندی و ترکیه) به تصویب رسید. کشور ترکیه به علت در دست مطالعه داشتن پروژه‌های بزرگ منابع آب در حوضه‌های دجله-فرات و با این تصور که تصویب این قانون حاکمیت ملی این کشور در زمینه بهره‌برداری از منابع آب داخلی آن را محدود کرده و به خطر خواهد انداخت، از امضای آن امتناع ورزید. ترکیه بر این باور است که رودخانه‌های فرامرزی که بخش بزرگی از آن در کشور بالادست در جریان است، رودخانه مشترک همه کشورهای ساحل رودخانه نیست که همه کشورهای بالادست و پایین‌دست سهم مساوی در برداشت از آن داشته باشند.

وزیر خارجه ترکیه در این خصوص بر این اعتقاد است که هر دو رودخانه دجله و فرات دارای یک حوضه آبریز هستند و کل پتانسیل آبی این رودخانه برای ۳ کشور ساحلی آن کافی است. ترکیه ادعا می‌کند که بهره‌برداری هوشمندانه و بهینه از آب این دو رودخانه در راستای توسعه منابع آب حق قانونی ترکیه است و این کشور راضی به وارد شدن ضرر جدی به کشورهای همسایه که در ساحل این دو رودخانه واقع شده‌اند، نیست. ترکیه می‌گوید که نگاه آن کشور به مدیریت منابع این رودخانه جامع‌نگرانه بوده و حاضر است در این خصوص با کشورهای همسایه مذاکره کند و به عنوان یک اقدام خیرخواهانه و پیش‌دستانه کلیه داده‌ها و اطلاعات مرتبط با این دو رودخانه را در اختیار کشورهای پایین‌دست قرار داده و انتظار دارد که کشورهای پایین‌دست نیز داده‌ها و اطلاعات خود را در اختیار ترکیه قرار دهند.

تحلیل‌گران ترک بر این باورند چنانچه حملات تروریستی به خاک ترکیه در منطقه جنوب ترکیه با حمایت کشورهای فرامنطقه‌ای و کشورهای مغرور از فروش نفت منطقه گسترش یابد و این امر باعث گسترش ناآرامی در ترکیه و تهدید امنیت ملی این کشور شود، فکر و ایده استفاده از آب رودخانه‌های دجله و فرات به‌عنوان یک سلاح می‌تواند در سطح دولت و ملت ترکیه مطرح شود.

ترکیه در سال‌های گذشته جهت تهیه انرژی موردنیاز خود (منابع گاز و نفت) نامالیماًت و بی‌مهری‌های گسترده‌ای از طرف کشورهای منطقه تحمل کرده است و از این‌رو به‌صورت جدی به دنبال ساخت نیروگاه‌های بزرگ برق آبی است. اگرچه

مرزهای ترکیه ۳۰ میلیارد مترمکعب در سال باشد، ترکیه از این مقدار نزدیک به ۵۷ درصد آن را به کشورهای جنوب و پایین‌دست رهاسازی کرده است.

منشأ رودخانه دجله نیز در جنوب‌شرق ترکیه و چشمه‌های موجود در بخش جنوبی کوه‌های خزر باها است. براساس آمار و ارقام منتشره از سوی اداره آب ترکیه (DSİ) آورد سالانه این رودخانه ۴۸ میلیارد مترمکعب است که از این مقدار ۲۵ میلیارد مترمکعب آن (۵۱٫۹ درصد) از ترکیه و ۲۳ میلیارد مترمکعب آن از عراق (۴۸٫۱ درصد) تأمین می‌شود. سوریه تأثیر و نقشی در آب رودخانه دجله ندارد. در چنین شرایطی عراق طی یک هدف بلندپروازانه قصد مهار و بهره‌برداری ۴۵ میلیارد مترمکعب از آب رودخانه دجله (معادل ۸۵ درصد) را دارد. شکل ۱ موقعیت دو رودخانه را نشان می‌دهد.

شکل ۱. نقشه حوضه آبریز رودخانه‌های دجله و فرات

تابه حال قوانین جدی، روشن و شفاف در مورد استفاده از آب‌های مشترک در سطح بین‌المللی تدوین نشده است. اغلب توافقات موردی بوده که آن‌ها هم ضمانت اجرائی کافی ندارند. لذا کشورهای بالادست همواره استفاده از منابع آب رودخانه‌های سرچشمه گرفته شده از خاک خویش را به نوعی حق قانونی و ملی خود می‌دانند. تابه‌حال آب به حدی بوده است که محل مناقشه نباشد ولی رفته رفته با کاهش عرضه آب و افزایش تقاضا و خشک شدن تالاب‌ها و دریاچه‌ها استفاده از نیروی نظامی برای به کرسی نشاندن خواسته‌ها از سوی کشورهای ذینفع اصلاً دور از انتظار نبوده و نخواهد بود.

با احداث هر سد مقدار آب ذخیره شده در ترکیه افزایش یافته و به تبع آن سطح زیرکشت و درآمد نیز افزایش می‌یابد و انرژی بیشتری در ترکیه تولید خواهد شد ولی به همان اندازه کشورهای جنوب و پایین دست با ریسک کم‌آبی و بحران آب مواجه خواهند شد که این امر با احساسات اومانیستی و انسان‌دوستانه ترکیه در خاورمیانه قابل جمع نبوده و با فرهنگ اسلامی و انسانی ترکیه نیز سازگار نیست. ترکیه معتقد است همچنان که آب را می‌توان به صورت مشترک استفاده کرد، نفت را نیز بایستی به صورت معقولانه و به دور از جنگ و تنش به صورت مشترک استفاده کرد تا تعادل بین منافع دولت‌ها و ملت‌های منطقه ایجاد شود.

ایران اگرچه به صورت مستقیم در این منازعات ورود نکرده ولی به لحاظ مشکل ریزگردها که گفته می‌شود بخشی از آن ممکن است به علت توسعه پروژه‌های منابع آب ترکیه و گسترش خشکی و از بین رفتن پوشش گیاهی در عراق باشد، می‌تواند پای ایران را نیز به این منازعات باز کند. از این روی ضرورت دارد مدیران منابع آب کشور با نگاهی جامع‌نگرانه و در تعامل با سایر بخش‌های اقتصادی و مدیریتی کشور و با تغییر نگرش در مورد حکمرانی آب به سمت تدوین سیاست‌های مؤثر کاهش آب روی آورند. همچنین ضرورت دارد که دستگاه دیپلماسی کشور همگام با متخصصان آب نقش مؤثرتری در تنظیم حقوق و قوانین استفاده از آب‌های مشترک مرزی با همسایگان خود داشته باشد. مدیریت مؤثر، هوشمندانه و مسئولیت‌پذیر منابع آب در داخل و تعامل سازنده در خارج در خصوص آب‌های مشترک می‌تواند باعث کاهش منازعات داخلی و خارجی در آینده گردد. ملل خسته از جنگ خاورمیانه تاب و تحمل جنگ‌های دیگر را ندارند و بایستی حاکمان و متخصصان آب با نگرش علمی و رعایت حقوق و احترام فی‌مابین سایه جنگ و تنش‌های جدید را از منطقه خاورمیانه دور کنند.

استفاده از مطالب با ذکر منبع آزاد است.

متون سیاستی منتشرشده در شمس، بیانگر دیدگاه نویسندگان بوده و لزوماً نظر این شبکه نیست.